

Szépkúti István: Munkavállalói önkormányzat és gazdasági racionalitás

A ma támogatott reformkoncepciók nem a munkavállalói kollektívákat kívánják tulajdonossá tenni. A szerző azt bizonyította, hogy az öngazgatás és a gazdasági racionalitás nem zárja ki egymást.

A Szovjetunióban a 30-as években, illetve az ötvenes évek Kelet-Európájában túlcentralizált parancsuralmi gazdaságok jöttek létre. A tervutasításos rendszer általánossá válásával a piaci koordinációt fokozatosan perifériára szorította a bürokratikus koordináció, a vállalati gazdálkodásban a profitmotívumot a központilag előírt tervszámok teljesítése váltotta fel. A piaci versenyt, az eladók és vevők alkuját háttérbe szorította a vállalatoknak a központi irányító szervekkel folytatott tervalkuja. A központi tervutasítások teljesítésére az államigazgatási típusú állami vállalatok bizonyultak a legalkalmasabbnak.

A tervutasításos rendszer számtalan „előnyel” is járt a rendkívül elmaradott, világháború sújtotta, polgárháború fenyegette kelet-európai országok számára. Lehetővé vált, hogy a rendkívül szűkös erőforrásokat „központi elvek” alapján osszák el. Lehetővé tett nagy strukturális átalakulásokat, a „prioritást” kapott területek (döntően a nehézipar, a honvédelmet szolgáló iparágak) erőltetett ütemű fejlesztését, más területek elhanyagolását, az erőforrások átszivattyúzását a prioritásokat kapott területekre is. A szabad munkahelyválasztást nélkülöző teljes foglalkoztatást, az alapvető fogyasztói igények (egészségügyi, oktatási, szociális) minden állampolgárra kiterjedő kielégítését.

Kérdés, szükségszerű-e a túlcentralizált parancsuralmi gazdaságok létrejötte a magántőke kisajátításának útjára lépett országokban? Szükségszerű-e az államigazgatási típusú állami tulajdon csaknem teljessé tétele? Nem inkább a háború, a polgárháború által fenyegetett, vagy súlyos válságba jutott gazdaságok jellemzője ez? Vajon a nagy világválságot követően, a világháborút megelőzően nem jellemző-e a tőkés országokban is egyes területek erőltetett ütemű fejlesztése, az alapvető élelmiszerek központi elosztása (a jegyrendszer bevezetése), a munkaerő központi vezénylése, a vállalati mozgástér és személyi szuverenitás korlátozása, az államigazgatási típusú állami tulajdon gyors előretörése? Szükségszerű velejárója-e az államigazgatási tulajdon csaknem teljessé tétele a szocialista forradalmaknak?

Különösen élesen vetődik fel ez a kérdés napjainkban, amikor bebizonyosodott, hogy az államigazgatási tulajdonlás nem képes megakadályozni a pazarlást a gazdasági erőforrásokkal, a beruházási túlköltekezést, a kihasználatlan kapacitások növekedését, a készletek túltartalékolását, a kapun belüli munkanélküliséget az egyik oldalon, a beruházási éhséget, a kapacitáshiányt, a krónikus anyag-, energia-, alkatrészhiányt, a munkaerőhiányt a másik oldalon.

Bebizonyosodott, hogy az államigazgatási tulajdonlás nem képes a társadalmi tőkevagyonot úgy működtetni, hogy az a leggyorsabb megtérülést, hosszabb távon a legnagyobb jövedelmezőséget eredményezze. Vállalatainál nem tudja érvényre juttatni a racionális gazdálkodás elvét, mert nem működik megfelelően a piaci kontroll. Hiányzik a gazdálkodók versenye, legfőképp a gazdálkodók közvetlen érdeke a társadalmi tőkevagyon vállalkozásszerű hasznosításában, távlati jövedelemhozó képességének növelésében.

Létezik-e a magántőke kisajátításának másik útja, vagy a válságból való kilábalás egyetlen útja a reprivatizálás, a döntő termelési eszközök visszaadása a magántőke kezébe?

Amióta az ipari forradalom, a modern nagyüzemi áruterelés szétörte a hagyományos kisüzemi kereteket és létrehozta a modern polgári tulajdont, azóta létezik a korszerű nagyüzemi áruterelésnek egy közösségi tulajdonon alapuló alternatívája, és ez a *munkavállalók szövetkezete*.

Ez, szemben a tőkés tulajdonnal, a munkavállalók tulajdonán alapuló kollektív vállalkozás, ahol minden munkavállalónak joga van a képességei szerinti munkához, a végzett munkával arányos bérhez, a tiszta eredményből való részesedéshez. A szövetkezetek vezetésében, ellenőrzésében a tagok (munkavállalók) öngazgatása érvényesül.

A munkásmozgalom múlt századbeli vezetői nagyra értékelték a munkások termelőség-szövetkezeti mozgalmát, és arra is rámutattak, miért nem tud uralkodó formává válni a szövetkezeti tulajdon a tőkés viszonyok között. Marx az I. Internacionálé genfi kongresszusán így vélekedik erről: „Elismerjük, hogy a szövetkezeti mozgalom egyike a jelenlegi osztályanta-gonizmuson alapuló társadalmat átalakító erőnek. Nagy érdeme, hogy gyakorlatilag megmutatta, hogy a munka alárendelését a tőkének fel lehet váltani a szabad és egyenlő termelők társulásának rendszerével. De azokra a törpe formákra korlátozva, amelyeket az egyéni bérrabszolgák a maguk erejéből tudnak létrehozni, a szövetkezeti mozgalom nem tudja átalakítani a tőkés társadalmat.”(MEM 25. Kossuth, 1975, 249. p.)

A szövetkezeti tulajdon a modern tőkés áruterelés viszonyai között életképes formának bizonyult, de elsősorban az alapító vagyonnal rendelkező kistulajdonosok (parasztok, iparosok) körében terjedhetett el.

A századfordulón kibontakozó „második ipari forradalom” meggyorsította a tőkekoncentráció és tőkecentralizáció folyamatát. Ez jelentős változásokat eredményezett a tőkés tulajdonformákban és a tőkés vállalat szervezeti formáiban. A XIX. században uralkodó egyéni tőkés tulajdont uralkodó típusként a társasági tőkés tulajdon, az egyéni tőkés vállalatot a részvénytársaság váltja fel.

A részvénytársaságok kezdettől fogva nem kizárólag a tőkések tulajdonában lévő eszközöket egyesítettek. A kis-részvények kibocsátásával mozgósították a középrétegek, a városi kispolgárok, és a munkavállalók megtakarításait is. Kétségtelen tény, hogy a részvények vásárlásával a munkavállalók mind nagyobb rétege válik résztulajdonossá, tesz szert tulajdonosi jövedelemre is.

Az 1970-es évekig a munkavállalói tulajdon intézménye kevésbé volt elterjedve a tőkés világban. Az 1970-es évek súlyosbodó társadalmi, gazdasági problémái, a nagy világgazdasági kihívások (mikroelektronikai forradalom, energiaválság, szerkezeti válság) irányítják a figyelmet erre az intézményre. Ettől a teljesítménymotiváció erősödését, a vállalat céljaival való jobb azonosulást, az alkotó energiák felszabadítását várják. A munkavállalók munkabérük, jutalmuk, nyereségrészesedésük egy részét nem pénzben kapják meg, hanem a társaság részvényeiben. Az ún. „Munkavállalói Részvényjuttatási Program” - angol rövidítésben ESOP - keretében a munkavállalói részvényesek száma az elmúlt tíz esztendőben gyors ütemben növekedett. (L. erről többek között Hoerr-Collingwood írását is az *Eszmélet* 2. számában.)

1986-ban 8.046 vállalat 7.860.000 munkavállalóval dolgozik az ESOP-formában, és az ESOP kezelésében lévő vállalatok 73%-ában van a munkavállalóknak részvénytulajdonosi többségük. A

munkavállalói részvények az összes részvénytőkének persze nem meghatározó részét alkotják. A Federal Reserve Board adatai szerint az amerikai családoknak 2%-a rendelkezik az összes részvények 50%-ával.

A munkavállalói részvények nem változtatják meg az uralkodó tőkés viszonyokat, de bizonyos munkavállalói érdekeltséget teremtnek a tőkemegtérülésben, a tőkefelhalmozásban, a profitráta kedvező alakulásában.

A munkavállalói részvények a tőkések számára is előnyösek azáltal is, hogy a munkavállalói jövedelmek egy részét pótlólagos tőkévé változtatják, amelyből a részvénytársaságok bővíthetik vállalataikat, fokozhatják gazdasági erejüket, versenyképességüket.

A tapasztalatok azt is mutatják, hogy önmagában a munkavállalói részvénytulajdontól nem várhatjuk a teljesítmények jelentős növekedését, az alkotó energiák felszabadítását, a vállalat céljaival való azonosulást. Ezen belül szükséges a tulajdonosi döntésekben való tényleges részvétel, a vállalat vezetésében, irányításában, ellenőrzésében való közreműködés, hogy a dolgozók létfeltételeiket maguk alakítsák, tulajdonosi pozíciójuk alapján ellenőrizzék a menedzsert. Ez a feltétel jobban adott a szövetkezetekben, mint a részvénytársaságokban.

Az államigazgatási tulajdonlás anomáliáit próbálták oldani azok a reformtörekvések, amelyek Magyarországon és Jugoszláviában a hatvanas években bontakoztak ki.

Magyarországon a vállalati önállóság erősítése, a nyereségrészesedési rendszer bevezetése, majd a nyereség tömegében való érdekeltség a rövid távú folyójövedelem-érdekeltséget erősítette, nem teremtette meg a munkavállalói kollektíva hosszú távú vagyonerdekeltségét.

1985-ben történt meg az áttérés az ún. „önigazgató” vállalati formákra, a vállalati tanács által irányított, illetve választott vezetőséggel a dolgozók közgyűlése, küldöttgyűlése által irányított vállalati formára. A vállalati „önkormányzati” szervek nagyobb önállóságot kaptak a vállalatnál lévő erőforrások kombinálásában, a tartalékok feltárásában és mozgósításában, a profil módosításában, a változó piaci feltételekhez való alkalmazkodásban. Az intézkedések nyomán elvárható jelentős hatékonyságnövekedés mégsem következett be.

Ennek végső okát abban kell keresnünk, hogy *a reformintézkedések eredményeként sem váltak a munkavállalói kollektívák a vállalatuknál lekötött tőke tényleges tulajdonosaivá, sőt résztulajdonosaivá sem. A vállalatnál lekötött tőkével végső soron továbbra is az államigazgatás rendelkezik.* Az államigazgatási szervek döntenek a jelentősebb tőkejuttatásokról és elvonásokról, olyan adórendszert működtetnek, amely a „tőkehozadék” döntő hányadát elvonja. Így a kollektíva nem válhatott érdekeltté a tőke megőrzésében és gyarapításában, a lekötött tőkével való racionális gazdálkodásban.

A munkavállalói kollektívák csaknem kizárólagos érdeke továbbra is a munkaerő jobb értékesítéséhez, a minél nagyobb bérjövedelem eléréséhez kötődik. Ez a „mindent maga alá gyűrő” érdek motiválja a teljesítmény nélküli bériáramlást, a pazarlást minden olyan erőforrással (nyersanyaggal, gépi kapacitással, energiával, alkatrészszel stb.), amely a munkadíjazás alapjául szolgáló teljesítményt növeli. A tiszta jövedelem túlzott mértékű költségvetési koncentrációja miatt nem áll rendelkezésre a rugalmas szerkezetalakításhoz szükséges tőke. A vállalatnál maradó szabad rendelkezésű nyereség sokkal inkább függ az államigazgatási szervekkel folytatott alkupozíciótól, mint a piac által visszaigazolt tényleges teljesítményektől.

Nem kedvezőbb a helyzet a „túlállamosított” szövetkezetekben sem. A szövetkezeti önállóság korlátozása, a tagság tulajdonosi jogainak megnyirbálása, a tiszta jövedelem döntő hányadának elvonása elidegenítette a vagyont a jogilag tulajdonos tagságtól. A termelőszövetkezeti kollektívák aktív tagjai az állami vállalatokéihoz hasonlóan, szinte kizárólag a munkadíjuk növelésében érdekeltek.

A jelenlegi vállalati, szövetkezeti önkormányzatok gazdálkodási döntései nem felelnek meg a racionális gazdálkodás követelményeinek, mert gyakran támogatnak indokolatlan bérnövelési törekvéseket, megalapozatlan beruházásokat, túltartalékolást, de nem ritka a folyó jövedelmek növelése érdekében a vagyonfelélés, a vagyonpusztulás eltűrése sem. A vállalati vagyonnal való racionális gazdálkodást csak a vállalati vagyon tényleges tulajdonosaitól várhatjuk, akiknek jövedelmi helyzete (egzisztenciája) meghatározó mértékben függ a vállalati vagyon hasznosításától, a vagyonhoz viszonyított nyereségtől.

Az államigazgatási szervek, legalábbis a versenyszférában, nem tudják a vállalati tőkevagyon a modern termelőerők által diktált hatékonysággal működtetni, ugyanakkor igen szűkre szabták a vállalati kollektívák döntési lehetőségét a leglényegesebb tulajdonosi funkció, „a többlettermék feletti rendelkezés” tekintetében. A vállalati kollektívák által ténylegesen elsajátított többlettermék sem tulajdonosi jövedelemként jelenik meg, hanem mint az államigazgatástól kialakított adomány.

A ma támogatott reformkonceptiók sem a munkavállalói kollektívákat kívánják tulajdonossá tenni, hanem „külső tulajdonosokat” keresnek. A javaslatok szerint állami vagyonkezelő szervezetek, befektető társaságok, biztosító intézetek, nyugdíjpénztárak, bankok, községek, városok lennének a végső tulajdonosok. Ez a megoldás, bár sok szempontból racionálisabban működtetné a társadalmi tőkevagyon, mint az államigazgatási szervek, de az általuk képviselt vagyonérdekeltség továbbra is a munkavállalói kollektívákra kívülről rákényszerített vagyonérdekeltség volna. A vállalati kollektíva idegenül állna szemben a vállalaton kívüli tőkehatalommal, a külső tőketulajdonos döntéseire továbbra is tipikus bérmunkásként reagálna.

Ez a megoldás ugyanúgy visszafogna alkotóenergiákat a vállalati vagyonrészek racionális felhasználásában, mint a bérmunkán alapuló magántőkés vállalat vagy az állami vállalat. Sőt, a társasági forma alkalmassá tehető a munkahelyi demokrácia „maradványainak” felszámolására, mivel a kívülről kikényszerített hatékonyság nehezen fér össze a munkaszervezetek demokratikus működésével.

Az államigazgatási bürokrácia uralmát felváltaná a sok kis bürokrácia, a társasági bürokrácia, a községi és városi bürokrácia, a bankok, biztosító intézetek, nyugdíjpénztárak bürokráciájának uralma. Ezek a bürokráciák a vállalati menedzserréteggel megosztva gyakorolnák a tulajdonosi funkciókat. A beosztott dolgozók a menedzseri döntések pusztá végrehajtóiként, munkaerejük pusztá eladóiként vennének részt a gazdálkodásban.

A munkavállalói kollektívák tulajdonlásával szemben a polgári liberális és az etatista kritika az alábbi bírálat érveket sorakoztatja fel:

1. Mivel a munkavállalók léthelyzetét mindig a munkajövedelem és nem a tulajdonosi jövedelem határozza meg, nem teremthető intenzív érdekeltség a tőkemegtérülésben és a tőkegyarapításban.
2. Mivel a technikai fejlődés egyenetlenségei miatt az egyes vállalatok tőkeösszetétele (szerves

összetétel) igen nagy eltéréseket mutat, így az egyes vállalati kollektívák tagjaira igen eltérő nagyságú vagyonyhányad jutna. A kollektívák a vállalkozás sikerétől, munkateljesítményeiktől függetlenül igen eltérő nagyságú tőkehozadékokat sajátítanak el. Ez semmilyen gazdasági racionalitással nem indokolható egyenlőtlenséget teremtene az egyes vállalati kollektívák között.

3. A munkavállaló kollektívák elsősorban a saját termelő alapok bővítésében, a saját technológia kiterjesztéséhez és korszerűsítéséhez, a saját munkahely megtartásához fűződő érdekük kapcsán nem volnának érdekeltek abban, hogy a rendelkezésükre álló tőkét mindig oda fektessék be, ahol a leggyorsabb megtérülés, a legnagyobb jövedelmezőség kínálkozik.

Ezek az anomáliák jórészt megszüntethetők, ha a munkavállalói kollektívákat a vállalati vagyon legalább egy részének tényleges tulajdonosaivá tesszük, ha a dolgozók rendszeres bérjövödelmükön felül, éves béralapjukhoz viszonyítva jelentős arányú - a vagyonarányos nyereségtől függő - tulajdonosi jövedelmet sajátítanak el.

Hogyan különíthető el a munkavállalói kollektívát megillető vagyonrész az egész társadalmat megillető vagyonrésztől? Ki adja vállalkozásba, kik és hogyan ellenőriznék az egész társadalom által birtokolt vagyonrészt, hogy annak működése megfeleljen a racionális gazdálkodás követelményeinek?

Minden vállalati kollektíva saját többletmunkájával termeli újra, illetve saját többletmunkájával gyarapítja a vállalati vagyont. Az aktív dolgozók többletmunkájának egy része rendszeresen a vállalati vagyonban materializálódik.

A vállalat vagyona két jól elkülöníthető részre osztható:

1. A munkavállalói kollektíva *saját felhalmozásából* eredő saját vagyonrésze, amelynek forrása a vállalat több év alatt felhalmozott tiszta nyeresége lenne.
2. A vállalkozásba vett *idegen vagyonból* származó rész, amelyhez a vállalati kollektívák az állami vagyongazdálkodó szervezeteken keresztül, vállalkozási verseny útján jutnak.

A saját felhalmozásból eredő saját vagyonrész a vállalati kollektíva elkülönült csoporttulajdonát alkotná, melynek felhasználásáról a munkavállalói kollektíva döntene. A munkavállalói kollektíva tagjait a csoportvagyonrész alapján a vagyonarányos nyereségtől függő járadékjellegű jövedelem illetné meg.

A vállalati kollektíva csoportvagyona meghatározó szerepet játszik a valóságos vállalati önállóság létrejöttében, a vagyongeraklettség megteremtődésében, a tulajdonosi-gazdálkodói döntésekben való munkavállalói részvétel reális alapjának megteremtődésében.

A vállalat vezetésében a munkavállalói kollektíva öngazgatása érvényesülne. *A menedzsment a tulajdonos kollektíva ellenőrzése alá kerülne.* A vállalkozás sikerkritériuma a hosszú távú jövedelmezőség lenne, ennek alapján dönt a tulajdonosok kollektívája a menedzserek további megbízatásáról, ettől függően juttatja a kollektíva a menedzsment vállalkozói nyereséghez.

A vállalkozásba adott társadalmi vagyonrész „mozgatása” kizárólag a tőkemegtérülésben érdekelt és a társadalom által sokoldalúan ellenőrzött állami vagyongazdálkodó szervezetek feladata lenne. *A vagyongazdálkodó szervezetek munkavállaló kollektíváját is közvetlenül érdekeltté kell tenni a vállalkozásba adott tőkevagyon megtérülésében és gyarapodásában.*

A vállalati kollektívák az alapító vagyonhoz és annak jelentős bővítéséhez az állami vagyonkezelő szervezeteken keresztül, vállalkozási verseny útján jutnának. Az állami vagyonkezelők nem államigazgatási szervek, hanem nyereségérdekelte üzleti vállalkozások lennének.

A vállalkozók a munkavállalói kollektíva demokratikusan választott és bármikor visszahívható képviselői. A vállalkozási versenytárgyaláson ők vállalnák a vállalkozásba vett vagyonérték gyarapítását, a vagyonarányos nyereség meghatározott mértékét, az ezzel járó járadékfizetési kötelezettséget.

Nagyon lényeges kérdés az állami vagyonkezelő szervezetek társadalmi ellenőrzése a termelők országos érdekképviselete által, az ellenőrzésben a szakértelem és a teljes nyilvánosság biztosítása.

A vagyonérdekelte vállalkozókként működő állami vagyonkezelő szervezetek, mivel az iparág szakmai, területi érdekektől függetlenek, kizárólag a tőkemegtérülésben, a tőkegyarapításban érdekeltek, képesek megvalósítani a tőkeallokáció társadalmilag leghatékonyabb formáit.

E tulajdoni rendszert jól egészítenék ki a munkavállalók vásárolt vagy jutalomként kapott személyi tulajdonú részvényei, amelyek tovább növelnék a személyes érdekeltséget a vállalati tőkevagyon megőrzésében és gyarapításában.

Az így felépülő tulajdoni rendszerben érvényesíthető a racionális gazdálkodás követelménye:

- 1. A rendszer piacconform, a tulajdonilag elkülönült vállalati kollektívák valóságos árutulajdonosként lépnek kapcsolatba egymással, működik a piaci kontroll, a gazdálkodók versenye - amely kényszeríti a hatékonyság növelésére.*
- 2. Megteremtődik a gazdálkodók közvetlen érdeke a tőkemegtérülésben és a tőkegyarapításban.*
- 3. A vállalkozó kollektívák közötti jövedelemegyenlőtlenségek saját munkán alapuló, saját felhalmozásból származó egyenlőtlenségek, a rendszer kizárja a kizsákmányolást.*
- 4. A munkavállalói kollektívák tulajdonosként gyakorolnak ellenőrzést a menedzser felett, tulajdonosként építik ki országos érdekvédelmi szervezeteiket. (Termelők Országos Tanácsa.)*
- 5. Az országos érdekvédelmi szervezeteken keresztül lehetséges az adott technikai feltételek által biztosított színvonalon a termelés és a szükségletek összehangolása, az elkülönültségből, az áruviszonyokból következő elkerülhetetlen veszteségek minimalizálása.*